

Н.В. ДУДНИК

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
м. Умань

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ ЗМІСТ ПОЕМИ І.П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО “ЕНЕЇДА”

Ключові слова: етнолінгвістика, фольклор, національний.

Упродовж століть нас, українців, намагалися відокремити від животворних родинних виховних джерел, вдаючись до геноциду й лінгвоциду. І сьогодні на початку третього тисячоліття ми все ще боремось за існування державної мови, хоча її функції чітко визначені Конституцією України, роздумуємо над проблемами невизначеної політики двомовності, результат якої спостерігаємо у мовленнєвому примітивізмі наших співгромадян, у заповненні культурно-інформаційного простору зайвими іноземними словами. Стан, у якому знаходиться рідна українська мова, більше нагадує реанімаційний.

Ми занадто швидко забуваємо своє рідне і намагаємось перейняти чуже. Але ж на сторінках історії нашої культури вписані імена видатних діячів, які особливо виразно й багатогранно відобразили в своїй творчості душу народу, його національну своєрідність, поетичну натуру. Загальновизнано, що мова є ваговою часткою етнокультури. І хай вона сама проходить через канали культури, чи, навпаки, культура проходить через мовні канали, одне зрозуміло: звичаї впливають на комунікативну систему етносу, а культурні цінності й вірування частково створюють етномовну реальність. У свою чергу, за Е.Сепіром, «мова є вказівкою на розуміння культури», а «лексика – надзвичайно чутливим показником культури народу» [2, с.11].

Українські письменники й культурні діячі ХІХ-ХХ ст. (від Котляревського і до наших днів) завжди спиралися на живу народну мову, звертаючись до неї у своїх художніх творах, демонструючи кращі зразки лексики, фразеології, словотвору, синтаксису. Мовознавець П.Житецький писав: «...Місіонери освіти, які діють під прапором

народності, забули, що народ, перш за все, вимагає від своїх вихователів поваги до його власного світогляду, виробленого далеко від школи, і що саме цей світогляд є точкою опори, від якої повинен піти весь майбутній її розвиток. Позбавити народ цього ґрунту – значить роздвоїти його натуру, значить забезпечити вічне існування двох суміжних категорій – суспільства й народу (начебто народ – не суспільство, – а стадо овець)...» [3, с.104]. Крім того, вчені наголошували на важливості через мову навчати учнів пізнавати народ, до якого вони належать. «Не граматики вчить мови, – писав у передмові до своєї «Граматики української мови» В.Сімович, – а живе слово... Через те, що наша письменницька мова у своїй основі народна, то нам треба прислухуватися до народу, як він балакає... Але що чоловіки, головні молодчі, вештаються по всіх усюдах, служать у чужому війську, мають зв'язки з містом, то їх мова не дуже чиста. Отже куди краще прислухатися до старих дідусів, і то неписьменних, та до жінок, головні до наших сільських бабусь, які не мали нагоди зіпсувати собі своєї гарної мови» [7, с.19]. Автор граматики радив учням прислухатися до мови села, читати етнографічні матеріали, а також твори Т.Шевченка, І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка та інших справді народних письменників.

Ім'я Івана Петровича Котляревського (1769–1838), засновника нової української літератури, пов'язують, у першу чергу, з його поемою «Енеїда» (1798), яка вже двісті років зачаровує вдячних читачів. Це була перша друкована українська книга, в якій живорозмовні джерела народної мови відбивають самобутність національної картини світу українців, втіленої у назвах побутових реалій, трудових занять, обрядів, у своєрідній побудові фрази, її афористичності. Запозичивши сюжет у Вергілія, Котляревський наповнив свій твір дотепним українським гумором, народними повір'ями, картинами воєнного і мирного життя, описом одягу, страв – усе це надає поемі яскравого національного колориту.

«Енеїда» була і залишалась якісно новим естетичним явищем українського історико-літературного процесу кінця XVIII і перших десятиліть XIX ст. і стала, за визначенням О. Білецького, «...не лише епілогом стародавньої української літератури, а й блискучим прологом нового демократичного письменства XIX ст. Вона здобула широке визнання прогресивного крила української і російської громадськості – її високо цінували М.Гоголь, Т.Шевченко, М.Коцюбинський, П.Грабовський, І.Франко. Виникнувши на ґрунті реальної української дійсності і життєдайних фольклорних джерел, творчо успадкувавши художні досягнення російської і світової культури, «Енеїда» високо піднесла національну самосвідомість народних мас, їх гуманізм і патріотизм, їх одвічні прагнення до справедливості і добра на землі» [8,13].

Однією з характерних ознак новаторства І. Котляревського в «Енеїді» є її тісний органічний зв'язок з фольклором, українським народним гумором. Поема вражає своєю витонченістю у зображенні побуту і звичаїв різних суспільних верств української дійсності, у чому виявилися характерні особливості її народності. Етнолінгвістичний зміст поеми посилюється і використанням просторіччя у мові самого письменника, що давало можливість авторові розширювати горизонт зображувально-виражальних засобів, наближати мову художньої літератури до народнорозмовної. Залучення просторічно-розмовної лексики допомагає письменникові глибше розкривати сутність художнього образу, його світогляд, темперамент, передавати все це мовою, зрозумілою і близькою для широких народних кіл.

Картини традиційних народних гулянь, свята, ігри й танці, звичаї і повір'я, одяг, прикмети, ворожіння, сцени вечорниць у пеклі, народні страви тощо виписані з цілковитою достовірністю і наочністю. Наведемо лише кілька прикладів. Еней після бенкетування у Дідони постав в одязі її чоловіка-небіжчика: на ньому «штани і пара

чобіток, сорочка і каптан з китайки, і шапка, пояс з каламайки, і чорний шовковий платок»; Дідона причепурилась по-святковому: «взяла кораблик бархатовий, спідницю і корсет шовковий і начепила ланцюжок; червоні чоботи обула, та і запаски не забула, а в руки з вибійки платок». Венера, направляючись до «Зевса на ралець», одягла «очіпок грезетовий і кунтуш з усами люстровий». У сцені бенкетування у Дідони знаходимо яскравий опис різних «грищ»; «в хрещика», «в горюдуба», «в хлюста, в пари, в візка» та ін. Тут названі також і народні танці та інструменти: бандура, сопілка, дудка, скрипка. У поемі відтворено і таке характерне для тих часів явище, як чумакування, широко відображено народні обряди, зокрема поминки (по Анхізові), похорони (Палланта), ворожіння (попи ворожать Енеєві по нутрошах забитих тварин), забобонне лікування (переляканого Енея «насилу баби одшептали») тощо. Автор широко використовує народні повір'я про жінку-відьму, яка опівночі літала на вінику, розповідає про страждання грішників у пеклі, де вони, у відповідності до народних уявлень, печуться на вогні, киплять у смолі тощо. В «Енеїді» є чимало і народних легенд, жартів, пісень. На тісний зв'язок поеми з фольклором вказують і типово казкові зачини: «пером не можна написати, не можна і в казках сказати, яких було багацько див!), «піді вклядися гарно спати, а послі будеш і гадати», і характерні казкові образи баби-яги, хатки на курячій ніжці, килима-самольота, скатерті-самобранки тощо. Поема рясніє прислів'ями та приказками, які влучно характеризують героїв, допомагають яскравіше відтворити їх стан і переживання. Деякі з них автор цитує дослівно: «хто чим багат, то тим і рад», «великі у страху очі». Інші перероблює на свій манер: «біда біду, говорять, родить», «із жару в полум'я попав», «п'ятами з Трої наживав». В поемі багато пісенних образів, перенесених з українського фольклору або створених самим автором за народним взірцем: «не Галич чорна поле вкрила», «не буйний вітер се шумить». Казкова творчість, приказки і прислів'я органічно вплітаються в художню тканину твору, увиразнюють характеристику образів, різних комічних ситуацій, а нерідко і просто пожвавлюють колоритний живопис твору.

Щедрою рукою майстра текст поеми збагачено влучними афоризмами, дотепними зауваженнями, барвистими деталями. Широко вживаються ліричні репліки, схвилювані вигуки, колоритні діалоги й монологи. Усе тут комічне, гротескне і водночас психологічно виправдане, внутрішньо умотивоване. Народне слово в устах поета відсвічує всіма відтінками здорового сміху – від доброзичливого гумору аж до нищівної сатири. Плідно використовуючи в «Енеїді» мовно-стилістичні засоби народної творчості, Котляревський досягав максимального ефекту. Він полюбляє, зокрема, соковиті епітети. Його Дідона «розумна пані і моторна», «трудяща, дуже працююча, весела, гарна, сановита»; Ентелл «був тяжко смілий, дужий, мужик плечистий і невключий». Порівняння І.П.Котляревського несподівані, влучні, колючі. Якщо у Вергілія морський бог Нептун велично проноситься в колісниці, то в українського поета він «миттю осідлавши рака, схвативсь на його, як бурлака, і вирнув з моря, як карась», або «Еней з Діданою возились, як з оселедцем сірий кіт» та безліч іншого. Комізм образів і ситуацій в «Енеїді» посилюється карикатурними мовними засобами, як, наприклад, неймовірним нагромадженням ряду слів однієї граматичної категорії, часто синонімічних або семантично близьких.

Навіть ці невеликі уривки свідчать про багатство мови поеми, етнічний характер лексики, широке перенесення живої розмовної мови в літературний твір. Саме цими мовними особливостями створюється народний колорит поеми. Вони не тільки збагачують мову поеми, а й надають їй виразних національних ознак. Котляревський не просто переносить з народної творчості фразеологічні та ідіоматичні вирази, а часом переосмислює їх, поширює смислово суть, наповнює новим змістом.

І.П.Котляревський написав свою поему короткими, динамічними рядками, легким, прозорим ямбом, всіляко дбаючи про те, щоб жаргівливий зміст вирядити в дзвінку, “батьору” форму. Віршова структура “Енеїди” – також новаторська, вона утверджувала силаботонічну систему віршування. При безсумнівній орієнтації на ритмічні норми класичного чотиристопного ямба, І.П.Котляревський талановито модифікує його, надає йому виняткової виразності, акцентовності. Ямби його сформовані природно і невимушено, підсилюючи комізм ситуацій і колізій. “Енеїда” писалася, як відомо, протягом усього творчого життя поета: розпочав він її за молодих літ, а закінчив на схилі віку. Звідси – нерівний загальний колорит твору, непослідовність у змалюванні окремих образів, характерів; колоритні деталі іноді суперечать загальному образу. Тональність розповіді з часом змінюється, стає подекуди риторичною. Безперечною є певна ідейно-естетична еволюція світосприйняття за період написання “Енеїди”. Це позначилося й на поемі: від буфонади до громадянської сатири; від грубуватого шаржу-бурлеску до створення героїчних образів і показу картин, прикрашена романтичними барвами. “Енеїда” І.П.Котляревського сповнена прогресивних просвітительських ідеалів. Оспівуючи любов до батьківщини, звеличуючи героїчне минуле, показуючи самовідданих і мужніх воїнів на чолі з непереможним Енеєм, автор показав високі моральні якості національного характеру українського народу.

Отже, головне в поемі – утвердження духовних сил народу, уславлення життєлюбства, оптимізму, мужності простих людей. З глибокою повагою і любов'ю, з надзвичайною теплотою зобразив письменник їх у поемі, наповнивши її ароматом степних вітрів, духом нестримної волі, невгамовною силою життя. За все це “Енеїда” одразу ж дістала широке визнання, завоювала велику популярність. Ще за життя І.П.Котляревського з'являється ряд наслідувань і переспівів його “Енеїди” як на Україні, так і на теренах братніх слов'янських народів. Окремі фрагменти, переспіви та переробки з поеми І.П.Котляревського почали побутувати в народі, відіграючи роль важливого культурного чинника.

Значення “Енеїди” ще й у тому, що своїм безсмертним дітищем Котляревський поєднав українське художнє слово зі світовою культурою. “Енеїда” – чи не єдиний твір у Європі, що став загальнонародним, бо ця перша високохудожня поема нової української літератури зігриває читача власним, а не позиченим світлом. Відомо, що Т. Г. Шевченко, звертаючись до Котляревського, пророкував йому невмирущість. Образи творів Котляревського живуть у сучасному живописі, графіці, музиці та інших видах мистецтва.

Всебічне вивчення етнолінгвістичної спадщини І.П.Котляревського сприяє збагаченню етнокультурного словника, усвідомленню менталітету українського етносу, виховує в молоді любов до рідної мови, повагу до рідного народу, його культури, історії, минулого і сучасного України. Мова усної народної творчості (пісень, казок, легенд, приказок, замовлянь, заклинань тощо) засвідчує, що лексикою, фразеологією, граматиною українська мова сягає глибоких віків, тому сьогодні фольклорні джерела є предметом багатьох нових галузей філології – лінгво-фольклористики, історичної поетики, семіотики художньої літератури та ін. Саме тому вивчення етнолінгвістичного змісту поеми І.П.Котляревського залишається актуальним в наш час.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура О.М. Вивчення творчості І.П. Котляревського в школі. – К., «Радянська школа», 1957.

2. Гриценко П.Ю. Діалектологія // Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: «Укр. енцикл. ім. М.П.Бажана», 2004. – С.150.
3. Гуйванюк П., Руснак Н. Діалектний текст як лінгво-когнітивна одиниця // Українська мова. – 2003. – № 2(7). – С.102-109.
4. Єрмоленко С.Я. Мова фольклору // Українська мова: Енциклопедія. – Вид. 2-е, випр. і доп. – К.: «Укр. енцикл. ім. М.П. Бажана», 2004. – С. 353-354.
5. Жайворонок В.В. Українська етнолінгвістика: деякі аспекти дослідження / Мовознавство. – 2001. – №5. – С.48-63.
6. Котляревський І. П. Повне зібрання творів у двох томах. – Т.1. – К.: АН УРСР, 1952.
7. Сімович В. Граматика української мови (для самонавчання та в допомогу шкільній науці). – 2-е вид. – К.-Ляйпціг, 1919. – 583 с.
8. Хропко П.П. Іван Петрович Котляревський: літературний портрет. – К.: Держ вид. худ. літ. – К., 1961. – 101с.

Н.В. Дудник

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины,
г. Умань

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПОЭМЫ И.П. КОТЛЯРЕВСКОГО «ЭНЕИДА»

В статье охарактеризовано смысловой аспект украинской этнолингвистики. Автор осветил этнолингвистические особенности и выделил фольклорные источники языка «Энеиды».

Ключевые слова: этнолингвистика, фольклор, национальный.

N.V. Dudnyk

ETHNOLINGUISTIC CONTENT OF THE I.P. KOTLYAREVSKY'S POEM "ENEIDA".

The semantic aspect of Ukrainian folk linguistics is described in the article. . An author lighted up folk linguistics features and selected the folk-lore sources of language of "Aeneid".

Key words: folk linguistics, folk-lore, national.

*Одержано 24. 03. 2009 р.
Рекомендовано до друку 26. 05. 2009 р.*